

Üsküp ve çevresinde tespit edilen kilim ve diğer yaygı örnekleri

Aysen Soysaldı

Prof. Gazi Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi Öğretim üyesi

e-mail: asoyosalter@gmail.com

Türk-İslam hayat tarzının gereği olarak ev döşeme geleneğinde sedir örtüsü, minder, yastık, yer yaygıları veya namaz kılmak için seccadeler halı-kilim vb. dokumalar ile üretilmiştir. Türkler özellikle koyun-keçi yetiştirerek yününden her gittikleri bölgede dokumalar üreterek ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Türk kilimleri atkı yüzlü, tersi ile yüzü aynı olan dokumalardır. Atkı ipliğinin aynı zamanda desen ipliği olarak kullanılması, motif-zemin ilişkisinde olağanüstü desenlerin meydana gelmesini sağlar. Dokuyucu aynı zamanda tasarımcı olduğu için kilimler naif sanat eserleridir. Lif, iplik ve boyaların dokuya, renge taşınması ile kilimlerde bir çok sırlar ve mesajlar saklanır. Renk uyumu, abraj denilen açıktan-koyuya hafif renk değişimleri, bazı kilimlerdeki ekstra kontur atkıları veya aralara ilave edilen ekstra bezeme atkılarıyla yapılan küçük motifler ve iç içe geçerek birbirini tamamlayan motiflerle meydana getirilen desenler Türk kilimlerini diğerlerinden ayıran, göz ardı edilemeyecek eşsiz güzelliklerdir.

Kilimler aslında geçmişte geleceğe taşıyan köprülerdir. Kilimler imzasızdır, ancak desen ve renkleri ile hangi Türkmen boy yada oymağına ait olduğu bilinir. imzasız olmaları kilimlerin sanat değerlerini eksiltmez. Zaten ilkel ve antik dönem halk sanatlarında anonim sanat yaygındır. Bu durum birçok halk sanatında hala aynıdır. Kilimlerdeki desenlerde öncelikli olan geleneğe bağlılıktır (Cootner, 1990).

14. 15. ye 16. yüzyıllarda Anadolu'dan göç eden Osmanlı Türklerinden Naldöken, Tanrıdağı, Ofcabolu, Vize, Kocacık Türkmenleri ve Tatar Türklerinin Balkanlardaki yerleşim merkezlerinde tarım ve hayvancılığın yanı sıra Halı-kilim, aba, şayak gibi yünlü dokumalar gelişmiştir. Büyük tüccar kervanlarının Üsküp Manastır ve diğer şehirler'e sadece Selanik ve İstanbul'dan değil Halep, Şam, Bağdat, Mısır ve diğer Ortadoğu Şehirlerinden gelip mal alış-verişi yaptıkları bilinmektedir (Yücel, 1985: 73-75. Tufan, 1992: 957).

2000 yılındaki araştırma sırasında Bulgaristan'ın Şumnu Kentinde Halı-Kilim ve etnografik eşya (Makkonj-60 Fotoğraf 1) mağaza sahibi Sosyalizm döneminde Pirot olarak adlandırılan, Osmanlı şehri, Şarkoy ve çevresinde devlet tarafından işletilen kilim dokuma atölyelerinin var olduğunu ve bu atölyelerde çoğunlukla Türklerin çalıştığını ifade etmiştir (Soysaldı 2000:628)

Şarkoy merkez ve çevresi kilim dokumaların kaynağı olarak ün yapan, bazen Traklar olarak yanlış ifade edilen Türk yerleşim merkezidir (Stone, 1997: 197).

Şarkoy ve Bulgaristan Türk kilimleri konusunda yapılan araştırmalardan da anlaşılmıştır ki Anadolu'daki dokuma kültürü hemen her bakımdan benzer özelliklerle Balkanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Balkanlardaki dokuma kültürünün hemen hemen bütün terimleri Türkçe kökenlidir (Soysaldı, 2000:628, Soysaldı, 2001, Çokay, 2000).

Üsküp ve çevresinde 2005 yılı, Ağustos ayında yapılan Türk kültürü ve etnografik dokümantasyon çalışmaları kapsamında tespit edilen kilim ve diğer düz dokuma yaygı örnekleri ele alınmıştır. Bu inceleme kapsamında bulunduğu yer, tarihlendirme, yöredeki adı, ebatları, dokuma yoğunluğu, dokumada kullanılan araç ve gereçler, dokuma tekniği, renk, motif ve kompozisyon özellikleri ele alınmış ve kaynak kişi künyeleri tespit edilmiştir. Bulunabilen kilimlerin çoğunluğu camilerde serili olarak kullanılmaktadır. Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Eski Üsküp merkezinde Türk ailelerin evlerinde tespit edilen, aile yadigarı olarak sakladıkları kilim örnekleri de önemli bir grubu oluşturmaktadır.

Eski Üsküp'te bir kilim mağazası

Şarkoy kilimi. Mustafapaşa camii yaygısı. Üsküp.

Camilerdeki yaygılar ya özel sipariş usulü dokutulur, ya da bağış yoluyla gelir. Camilere yapılan halı-kilim bağışı bir Türk-İslam geleneğidir. Dokuyucuların cami için özel dokudukları veya satın alınan yaygılar ölümde cenaze üzerine örtülür ve kabristan dönüşü camiye serilerek bağışlanır. Bu yaygılar üzerinde yapılan ibadetlerden bağış sahibine de sevap yazılacağına inanılır. Üsküp'te bu geleneğin hâla yaşamakta olduğu Sultan Murat, İsa bey ve Alaca camilerinde serili bulunan büyüklü-küçüklü, rengarenk, farklı teknik ve desen özelliklerine sahip yaygılardan açıkça anlaşılmalıdır. Mustafa paşa cami için 1933'te, Dönemin Müftüsü tarafından Karadağ-Yenipazar'da özel sipariş Şarköy tipi kilimler dokutulmuştur.

Yörede tespit edilen kilimler 20. yy. dokumalarıdır. 20. yy. ilk yarısında dokunan örneklerin tamamen yün malzemeli oldukları ve renklerinin olduğu gözlenmiştir. 20. yy. ikinci yarısında dokunan örneklerinin ise çözümleri pamuk, atkaları yün olmakla birlikte renkleri oldukça çeşitli ve göz alıcı parlaktır.

Bu dokumalar için iki farklı tezgâh kullanılmıştır. Bunlar büyük ebatlı atölye tipi kilim dokuma tezgâhı ve yörede mutaf denilen mekikli dokuma tezgâhıdır. Her iki tezgâhta da atkı yüzü kilim dokuma yapılmıştır. Ancak yörede camilerde yaygı olarak tespit edilen, ancak destar olarak bilinen battaniye tarzı yünlü dimi dokumalar teknik özelliği bakımından dört gücülü, mekikli mutaf tezgâhında dokunmuştur.

20. yy. ortalarına kadar yaygın dokuma geleneğine sahip balkanlarda hemen her evde bir Mutaf tezgâhı bulunmaktaydı. Bu tezgâh çok amaçlı kullanılır. Mutaf tezgâhında tefeye takılan tarak değiştirilerek ince çamaşırık pamuklu dokuma, yünlü destar (Dimi aba-battaniye), kilim, yanbol (tülü-halı) gibi her türlü dokuma yapılmıştır. Ancak eni dar olduğu için en fazla 60-70cm. eninde dokumalar yapılabilmektedir. Üsküp merkezdeki Adil Karahasan evinde bu tezgâhın eskiden kurulu olduğu söylenmiş, bütün parçalarının (selmin, tefe, tarak, gücü ve masuraları) saklanmakta olduğu görülmüştür.

Yaygı ebatları: Atölye tipi tezgâhlarda dokunan, yörede Şarkoy kilimleri olarak bilinen kilimler, oldukça büyük ebatlarda yeypare dokunmuştur. Mustafa Paşa camii'nde halı döşeme altında serili olarak tespit edilen, 1933'te caminin restore edildiği sırada, müftü tarafından ısmarlama usulü Karadağ-Yenipazar'da dokutulan ve Adil Karahasan evinde bulunan (Fotoğraf 2-3.) 3-4 mt. eninde, 4 ile 6 mt. arasında değişen uzunluklardaki Şarköy kilimleri atölye dokuması kilimlere örnek verilebilir. Atölye işi kilimler grubunda seccade tipi, ancak yeypare dokunmuş, aynı desen özelliğine sahip kilimler de mevcuttur.

Mutaf tezgâhında dokunan atkı yüzü ve dimi battaniye tarzı, seccade tipi yaygılar dar uzun parçalar halinde dokunmuş 3-5 parçanın birleşiminden meydana gelmiştir. Yaygı veya battaniye kompozisyonu dikka-te alınıp, kenar ve orta şak (parça) desenleri ayarlanarak dokunan parçalar, dikilip birleştirilerek bir bütün haline getirilmiştir. Bu örneklerdeki bir şak eni 40 ile 60 cm. arasında değişmektedir.

Ayrıca yörede, oda kenarlarında min-der üzerine serilen yanbol-tülü halılarının çevrelediği, oturma odalarının orta zemi-nine serilen, yeypare dokunmuş, naturalist ve üsluplaşmış bitki deseni, bir grup kilim daha vardır. Bunlar Boşnak kilimi olarak bilinir ve ortalama 2x3 mt. boyutlarındadır.

Yaygıların teknik özellikleri: Üsküp merkez ve çevresinde tespit edilen düz dokuma yaygılarda atkı yüzü kilim dokuma ve dimi dokuma teknikleri uygulanmıştır. Atkı yüzü kilimler genellikle Şarköy Türk ki-

Boşnak kilimi.
Adil Karahasan evi, Üsküp.

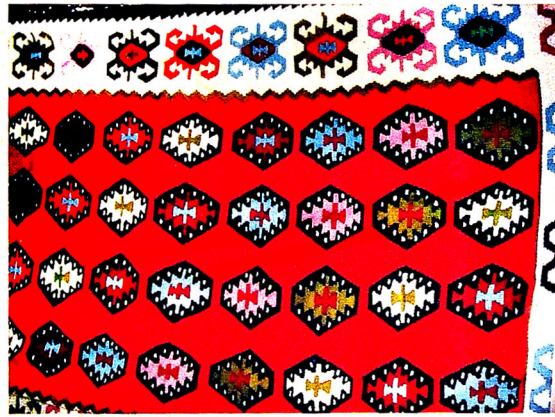
limleridir. Bu kilimlerde eğri atkı, ilikli atkı ve diyagonal yönde kayarak iliksiz dokuma tekniği uygulanmıştır. Balkanlarda yerli halkın dokuma kültürü olarak tapestry tarzı kilimler Üsküp ve çevresindeki Boşnak kilimlerinde kendini göstermektedir. 18. Yüzyılda Osmanlı sanatında Batı etkisinin kendini göstermeye başlaması ile saray için tapestry etkisinde kilimler dokunmuştur. Osmanlı saray sanatı üslubunda tasarlanmış bu kilimlerin de Şarköy atölyelerinde dokunmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Yöredeki kilimlerde kullanılan çözü ve atıkların inceliği dokuya da yansımıştır. Cm'de yatay yönde 5-6 çözü, dikey yönde 16-20 atkı yoğunluğu tespit edilmiştir. Uygulanan dokuma tekniklerinde ilikli dokumaların yanında eğri ve sarma sınır atıkları da uygulanmıştır. Şarköy tipi kilimlerde bu sınır dokusu efektleri ile verilen estetik, kontrast renklerle desteklenerek üstün sanat anlayışına ulaşmıştır.

Ayrıca dimi dokuma yaygıların Şarköy kilimlerinde sık rastlanan desenlerde dokunmuş örnekleri teknik bakımdan dikkate değer özellik taşımaktadır. 1/3 atkı dimisi dokuma örgüsü sabit tutulup, motif sınırları içinde, farklı renkte atıklar geçirilerek, desenli dokuma yapılmıştır. Bu dokuma tarzının Türkler tarafından yaygın olarak uygulandığı söylenebilir. Anadolu'nun Ege ve Karadeniz bölgelerinde aynı teknikte yünlü desenli dokumalar hala yapılmaktadır.

Renk özellikleri: Türk kilimlerinin genel özelliği olan kırmızı zemin rengi Üsküp ve çevresindeki kilimlerinde de uygulanmıştır. Bordür zeminleri beyaz veya siyahtır. Bezeme renkleri ise oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Zemin renkleri yerine göre motiflerde de kullanılmıştır. ayrıca mavi ve yeşilin birçok tonu, kızıl kahverengi, sarı, son dönemde ise bunların yanında turuncu, pembe ve mor gibi renkler de cesurca kullanılmıştır.

Oryantalistler rengi bir ifade aracı olarak kullanmıştı. Anadolu kilimlerinde de bu ifadeyi bulmanın mümkün olduğunu ve belki de geriye doğru gidildiğinde insanlığın en erken artistik ifadeleri olan bir geleneği sürdürdüğü söylenebilir. Türk kilimlerinde kırmızı en çok kullanılan renktir. Aynı zamanda sevinç, Anadolu tabiri ile murat rengidir. Kırmızı, mavi, sarı ve yeşil renklerin de asırlarca Türk bayraklarının renkleri olduğu bilinmektedir. Türk boyacılık geleneğinde bu renklerin doğal boyalarla elde edilebilen, köklü bir geçmişi vardır. Bu renklerin kontrast kullanımı, renk uyumunun ve renk değerlerinin insana huzur veren sakinliği Şarköy ve Türk kilimindeki mükemmelliğin de kaynağıdır.

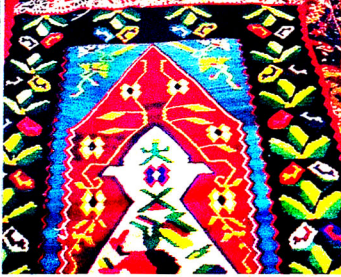
Desen Özellikleri: Üsküp ve çevresindeki kilimlerinde geometrik ve bitkisel motifler çoğunluktadır. Ancak Türk kilimlerinin genel özelliği olan bitkisel ve hayvansal motiflerin yalın halde geometrik biçimlendirilmesi Üsküp ve çevresindeki yaygılarda da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum dikkate alınarak detaylı incelemeler yapıldığında ve yöre kaynakları (Belef, 1960) ile karşılaştırıldığında şu motifler karşımıza çıkmaktadır. Hayat ağacı ye dalları üzerine konmuş kuşlar, meyveli veya üzüm salkımlı dallar diyagonal hatlarda keşilen biçimlerde görülmektedir. Bir kökten çıkan ağaç veya bitkiler, kenarları veya iç düzenlemeleri basamaklı üçgenlerden oluşan altgen veya eşkenar dörtgen biçimli göz motifleri, simetrik düzende çengel kıvrımlı koç boynuzu, ying-yang yada aşık kıvrımı, geometrik biçimli iç içe geçen çengel kıvrımları ile düzenlenmiş madalyon, basamaklı eşkenar dörtgen madalyon, dört ana ve dört ara yönde dokuz bölümlü madalyon, mihrap, dikey yönde zikzak bantlı bordür ve paralelkenar, zikzak bantlı

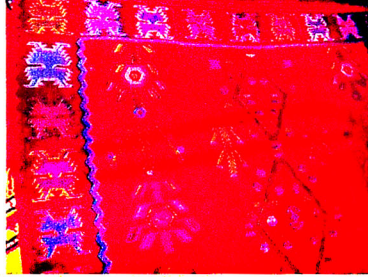
Türk kilimi,
Sultan Murat Camii, Üsküp.

ve geçmeli bordürler, at figürü, Yörede Boşnak kilimi denilen bir grup kilimde tamamen doğal, bir dal üzerinde yaprak ve çiçekler, vazoda çiçek veya buketler görülmektedir. Çiçeklerde gül, karanfil, çelenk halinde kenger yaprakları çoğunluktadır.

Bu motiflerde nazar ye kötülüklerden korunmayı göz motifi ile, bolluk ve bereket umutlarını koç boynuzu ile, sevgi, aşk ve iyi-kötü denge kavramlarını aşık kivrımı (Ying-yang) ile, Hz. Muhammed'in remzini gül ile, insan ruhunu kuş ile, sonsuz yaşam isteğini Hayat ağacı ile, Kabe'ye yönelişi mihrap motifleri ile ifade eden Türk-İslam felsefesini ve Asya kültüründen gelen tek tanrılı Türk dininin etkilerini görmeye mümkündür (Soysaldı, 2000: 632, Esin, 1984: 86-123, Karamağaralı 1998:178).

Boşnak kilimi. Sultan Murat Camii. Üsküp.

Dastar (Dimi Aba dokuma battaniye). Sultan Murat Camii.

Şarköy kilimi. Adil Karahasan evi. Üsküp.

Örnek inceleme formu

Eser No: 4

Çizim No: 6, 7, 8.

İlgili Koleksiyon: *Adil Karahasan evi*

Kolleksiyonun Açık Adresi: *Eski Üsküp*

Geliş Biçimi ve yeri: *Miras, depoda saklanıyor*

İnceleme Tarihi: 25-08-2005

Yapılış Tarihi: 19.yy. ortası

Bugünkü Durumu: *Yıpranmış*

Cinsi: *Kilim-yaygı.*

Yöredeki Adı: *Şarköy Kilimi*

Ürünün Boyutları (En x Boy): 310x380 cm.

Dokuma Yoğunluğu (1 cm de):

Çözgü: 6

İplik Katsayısı: 2

Atkı: 20

İplik Katsayısı: 2

İlik boyu: 2 mm. (en kısa) 7 mm. (en uzun)

Kontur: 2 – 3 sıra (nakış-motif sınır atkısı)

Kullanılan Araçlar: *Kilim tezgahı.*

Kullanılan Gereçler: *Atkı: Yün İpliği.*

Çözgü: *Yün İpliği.*

Uygulanan Teknik: *Kilim (ilikli ve eğri sınır atkılı)*

Kullanılan Renkler: *Çözgüde: Beyaz, Atkıda: Zemin: Kırmızı. Bordür zemini: beyaz.*

Siyah. Nakış-motif: yağ yeşili, koyu yeşil, açık - koyu mavi, kırmızı, koyu pembe. beyaz, siyah, doğal ak.

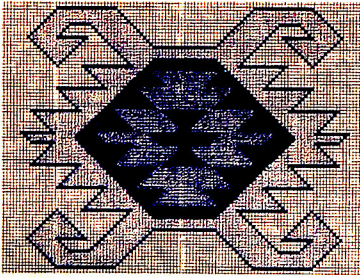
Birimlerin Biçimlendirilmesi: *Antinaturalist*

Desen: *Kilimin dört kenarı dıştan içe bir geniş, bir ince kenar suyu ile çerçevelenmiştir.*

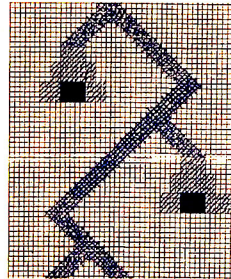
Geniş suda uçları koç boynuzlu ve basamaklı simetrik altıgen motifleri, İnce suda ise dikey yönde S kıvrımlı meyveli dal görülmektedir. Kilim zemininde ise simetrik raporlu, eşkenar dörtgen bağlantılı hayat ağacı dallarından sarkan salkımlar ve ara boşluklarında ise eşkenar dörtgen form oluşturan stilize simetrik kanat açmış kuş figürleri yer almaktadır. Eserle İlgili Notlar: Bu Şarköy kiliminin benzerleri Mustafa Paşa Cami alt katta halı altında serili olarak bulunmaktadır. 1933'te cami restore edildiğinde yapılmış. Müftü Hasan Revaç tarafından sipariş edilerek Karadağ-Yenipazar'da dokutulmuş(Fotoğraf 2). Ayrıca bir benzeri de Ankara Vakıf Eserleri Müzesinde bulunmaktadır
Kaynak Kişi: Adil Karahasan, İsmail Zeynel

Sonuç olarak; Üsküp ve çevresinde tespit edilebilen yaygı örneklerinde büyük ebatlı ve seccade tipi cami yaygılarının yanında oturma odaları için orta büyüklükte yaygılara da rastlanmıştır. Bu yaygılar Şarköy kilimleri, Boşnak kilimleri ve desenli dimi battaniye dokumalar olarak üç grupta toplanabilir. Desen özelliklerine göre ise Üsküp ve çevresindeki yaygılar geometrik desenli büyük ebatlı atölye tipi Şarköy ve küçük ebatlı ev tipi Türk kilimleri, tamamen natüralist tarzda bitkisel desenli Boşnak kilimleri ile bunların karışımı örnekler olarak özetlenebilir. Yöredeki yaygılarda zemin rengi olarak kırmızı hakim renktir. Bezeme renkleri ise Türk dokuma geleneğinde kullanılan ana renklerdir. Son dönem örneklerinde ise parlak ara renkler de kullanılmıştır.

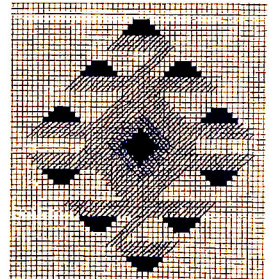
Bu yaygılar Balkanlardaki Türk ve Müslüman halkların maddi kültür değerleridir. Aynı zamanda bu örnekler Türk toplumlarının ortak değeri olan kilim nakışlarının Anadolu'dan Balkanlara göçen Türklerde de yaşamakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca geometrik biçimlendirme ile stilize edilmiş ve zaman zaman yuvarlak hatlar oluşturan bir Şarköy kilim üslubu oluşturmuştur. Bu üslup; çeşitli kuş figürleri, hayat ağaçlarından sarkan meyveli dallar, Koç boynuzulu ve basamaklı altıgen formlar aynı süsleme desen geleneğinin devamıdır. Osmanlı saray kilimlerinin de dokunduğu Şarköy atölyeleri arasında önemli bir gelenek taşıyıcısıdır.

Koç boynuzlu kenar suyu motifi.

Kenar suyu motifi.

Stilize kuş motifi.

Kaynaklar:

1. Cootner, Carolyn, M., (With contributions by Garry Muse), "Anatolian Kilims, The Caroline & H. McCoy Jones Collection", The Fine Arts Museums of San Francisco, Hali Publications, London, 1990
2. Çokay, M. Önder, "Şarköy Kilimleri", Mobilya Tekstil Dergisi, S: 10, Kasım 2000.
3. ESİN, Emel, "Tarih Öncesinden Miladi On üçüncü Asra Kadar İç Asya'da Türk çinçiliği", II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 18-20 Kasım 1982, D.E.Ü. Güzel Sanatlar Fak. Yay., No:19, İzmir, 1984.
4. Belef, Dimitri D. "Bılgarski Kilim" (19. yüzyıl sonuna kadar), İzdatelstvo Bılgarskata Akadeviyana Haykite, Sofia, 1960.
5. Karamağaralı, Beyhan, "Halı Sanatı Üzerine", Türk Soylu Halkların Halı-Kilim-Ciçim Sanatı, Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, Kayseri-1996, AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1998.
6. Yücel, Yaşar, "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildirileri, AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Dizi, S.87, Ankara, 1985.
7. Tufan, Muzaffer, "Göç Hareketleri ve Yugoslavya Türkleri", Erdem, C:5, S:15, AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1992.
8. Soysaldı, Aysen, "Şarköy Kilimlerinin Teknik, Renk Ve Bezeme Özellikleri", Balkanlarda Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 17-19 Mayıs 2000, Şumnu, Bulgaristan, C: II, AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2001.
9. Soysaldı, Aysen, "Bulgaristan Türklerinde Kilim Dokumacılığı", II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Bulgaristan Türk Folkloru, Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları 29, Ankara, 2001.
10. Stone, Peter F., "The Oriental Rug Lexicon", Thames and Hudson Ltd. London, 1997.

Kaynak kişi künyeleri:

Adı Soyadı:	<i>Adil Karahasan ve eşi Olivera Karahasan</i>
Doğum Yeri ve Yılı Mesleği:	<i>Üsküp, 1950, Esnaf</i>
Açık Adresi:	<i>1941'de antifaşist ayaklanma toptanlarının yapıldığı Milli Kahrarman Straşo Pincur'un saklandığı Mustafa Karahasan'ın evi.</i>
Adı Soyadı:	<i>Kemal Salih</i>
Doğum Yeri ve Yılı, Mesleği:	<i>Üsküp, 1933, Emekli</i>
Açık Adresi:	<i>Sultan Murat Cami görevlisi</i>
Adı Soyadı:	<i>İsmail Zeynel</i>
Doğum Yeri ve Yılı, Mesleği:	<i>Üsküp, 1937, Emekli Marangoz</i>
Açık Adresi:	<i>Samulova, No: 20, Elçilik yanı</i>
Adı Soyadı:	<i>Ekrem Neziri</i>
Doğum Yeri ve Yılı, Mesleği:	<i>Üsküp, 1970, Antikacı - esnaf</i>
Açık Adresi:	<i>Eski Üsküp</i>